

BAKGRUNNSINFORMASJON

AVBRUTTE LIV

Utstillingen *Avbrutte liv* presenterer 15 kunstnere som ble fengslet og drept under andre verdenskrig på grunn av sitt jødiske opphav. De deler skjebne med millioner av europeiske jøder.

Vår felleseuropeiske kultur innenfor litteratur, musikk, bildekunst og scenekunst ble frarøvet de bidragene kunstnerne ville ha gitt og skapt om de hadde fått leve. Det er umulig å forestille seg kulturtapet dette innebærer totalt sett, men menneskene i utstillingen og det de rakk å skape, gir ettertanke og perspektiv.

Om utstillingen

Avbrutte liv er en omreisende utstilling som presenterer jødiske kunstnere som ble drept på grunn av sitt jødiske opphav. I denne utstillingen kommer de selv til orde og forteller sin historie gjennom sin kunst. Utstillingen er under stadig utvikling.

Ved å kombinere fagkunnskap og forskning, samtidskunstneres forestillinger og digitale medier presenterer vi her musikk, litteratur, bilde- og scenekunst av kunstnerne presentert i utstillingen.

Utstillingen finnes på engelsk, tysk, polsk, ukrainsk og norsk. Vi er stadig på utkikk etter flere internasjonale samarbeidspartnere slik at utstillingen kan utvides og presenteres flere steder i Europa.

På utstillingsåpningen på HL-senteret 26. oktober kl. 14:00 framfører Bente Kahan sanger av musikerne som er presentert i utstillingen, sammen med Ronen Nissan og Leopoldinum kammerorkester i Wrocław i Polen.

Kontaktperson for intervjuer etc.:

Ingeborg Veia, Kommunikasjonsansvarlig på HL-senteret

Tlf. 930 54 808

i.k.veia@hlsenteret.no

Konseptutvikler og kurator

Bente Kahan

Produksjon

Produsert av stiftelsen "Fundacja Bente Kahan"

Tilpasning i Norge

Jødisk Museum i Oslo og HL-senteret

Norsk kurator

Sixsides

Produksjonskoordinatorer

Agnieszka Imiela-Sikora, Marek Mielczarek

Innsamling og klargjøring av materiale

Małgorzata Hućko, Beata Mazurek, Katarzyna Taczyńska, Anna Trojanowska, Malwina Tuchendler, Piotr Zadworny, Jakob Berg Olsen

Fagkonsulent

Katarzyna Taczyńska

Oversettelse til norsk og tekstarbeid

Elisabeth Nordli

Oversettelse av litteratur til norsk

Jan Erik Vold

Ellen Foyn Bruun

Elisabeth Nordli

Oversettelse av litteratur til engelsk

Joanna Trzeciak

Dahlia Pfeffer Luxemburg

Vivian Eden

David Keir Wright

Magdalena Kruk

Damian Chojna

Tekstarbeid i Norge

Jødisk Museum Oslo, Torill Torp-Holte, Dag Kopperud og Mats Tangestuen
HL-senteret Guri Hjeltnes, Jakob Berg Olsen og Carl Emil Vogt

Grafisk design

Aleksandra Lubos-Zadroz (Vidifilm)

Hjemmeside

<https://unfinishedlives.eu>

Jakub Wiczorek, Piotr Zadworny

Norske kunstnerne som presenteres i utstillingen:

1. Ruth Maier

10. november 1920, Wien – 1. desember 1942, Auschwitz-Birkenau

Ruth Maier er i dag kjent for dagbøkene sine, men hun skrev også brev, spilte teater og tegnet. Tekstene hennes, som ble gjenopplaget i 1990-årene og publisert i 2007, beskriver livet i Østerrike og som flyktning i Norge. Ruth Maiers sjeldne arkiv med dagbøker og akvareller er i dag tatt opp i Norges dokumentarv, som er en del av UNESCOs *Memory of the World*.

Ruth Maier ble født i Wien 10. november 1920. Faren var velutdannet, snakket ni språk, var en sentral fagforeningsmann i det østerrikske postvesenet og var generalsekretær i Den internasjonale post- og telegrafunion (PTTI). Han døde da Ruth var bare 13 år. Ruth Maiers dagbok dokumenterer hvordan hun – til tross for oppveksten som fullt og helt assimilert østerriker i en ikke-religiøs familie – utvikler følelsen av et jødisk «vi» etter hvert som jødehatet i omgivelsene stiger. Til slutt bestemmer hun seg for å gå inn i et slags skjebnefellesskap med det jødiske. Det var særlig natten mellom 9. og 10. november 1938 – novemberpogromene, også kalt «krystallnatten», men også Ruth Maiers 18-årsdag – som gjorde det klart for de forfulgte hvor dramatisk situasjonen var. Også i Wien ble jødiske butikker og bygninger plyndret og satt i brann. Jøder i tusenvis ble mishandlet, arrestert og sendt til konsentrasjonsleiren i Dachau.

I 1939 flyktet Ruth Maier til Norge og søsteren Judith til England, og de to holdt kontakten gjennom brev. Ruth Maier bodde hos en familie på Lillestrøm og lærte seg raskt norsk. Hun fikk et nært forhold til Gunvor Hofmo, som skulle bli en anerkjent lyriker. Våren 1942 sto Ruth Maier modell for

billedhuggeren Gustav Vigeland, men skulpturen «Overrasket» ble ikke støpt før i 2002. Den er plassert i Vigelandsparken.

Den 26. november 1942 ble Ruth Maier arrestert og anbrakt om bord på lasteskipet DS Donau i Oslo havn. Hun ankom Auschwitz 1. desember og ble umiddelbart sendt til gasskammeret.

Gunvor Hofmo tok vare på brevene og dagbøkene Ruth Maier skrev i Wien og Oslo i perioden 1933–1942. Hun forsøkte også å få tekstene utgitt, men lyktes ikke. Først i 2007, lenge etter Hofmos død, ble tekstene til Maier redigert og utgitt. Det var mye takket være forfatteren Jan Erik Vold, som i tillegg fikk tilgang til brevene Ruth Maier hadde skrevet til søsteren Judith. Maiers forfatterskap forteller historien om de stadig vanskeligere levekårene i det jødiske samfunnet og inneholder refleksjonene hennes rundt temaer som isolasjon, fremmedfølelse og identitet. Tekstene er et sterkt vitnesbyrd fra en ung kvinne som savnet familien dypt. Lesere og kritikere trekker fram det høye kunstneriske nivået på Maiers' forfatterskap. Ruth Maiers arkiv forvaltes av HL-senteret, og i 2014 ble Ruth Maiers dagbøker en del av Norges dokumentarv, en del av UNESCOs *Memory of the World*. Det er lagt ned en snublestein utenfor huset i Dalsbergstien der hun ble arrestert. Det finnes en Ruth Maiers plass i Oslo og en i Wien.

2. Marie (Maja) Sachnowitz (1919–1942)

Marie (Maja) Sachnowitz var høyt skattet sanger fra Larvik. I flere år underholdt hun sitt publikum med jazzinspirert musikk.

Hun ble født i Larvik i 1919. Hun var den femte i en søskenflokk på åtte, som alle så dagens lys i årene mellom 1910 og 1925. Foreldrene hennes, Sara og Israel Leib, innvandret fra tsar-Russland på begynnelsen av 1900-tallet. Moren var født i Riga, i det som i dag er Latvia, og faren var sannsynligvis født i Krasnopol'e i dagens Belarus. De etablerte seg etter hvert i Vestfold, og i 1911 åpnet faren en klesbutikk i Larvik. I løpet av mellomkrigstiden var den meget musikalske familien Sachnowitz blitt godt integrert i lokalsamfunnet, og de deltok aktivt i byens revy-, musikk- og foreningsliv.

Som resten av familien, var Marie lidenskapelig opptatt av musikk. Ved siden av pianospillingen var det særlig den vakre sangstemmen hun ble kjent for. Hun høstet ved flere anledninger ros og begeistring i byens aviser for sine opptredener i Larvik, og i 1938 ble hun kåret til «Larviksprinsesse». Sommeren 1940 sluttet hun seg til jazzorkesteret «Harmony Kings», som foruten åtte andre medlemmer, besto av brødrene hennes Martin og Herman. Begge trakterte blåseinstrumenter på et høyt nivå.

Marie Sachnowitz ble arrestert på hybelen sin på Lysaker utenfor Oslo den 26. november 1942 og deportert med skipet DS Donau samme dag. På båten var også faren hennes, fem brødre og forloveden Idar Paltiel fra Trondheim. Under overfarten fikk Marie tillatelse til å komme opp på dekk for å synge den romantiske slageren «Månestrålen» for de andre fangene. I lasterommet like under, der de jødiske mennene var innesperret, hørte Idar og familien Maries kjente stemme. Broren Herman, den eneste overlevende i familien Sachnowitz, beskrev senere dette øyeblikket i sine memoarer. De andre få overlevende mennene fra transporten, som befant seg i en svært ydmykende situasjon, glemte heller aldri hennes vakre stemme. Da DS Donau la til kai i Stettin, ble fangene losset over i kuvogner og transportert videre med tog. Marie ble i likhet med de øvrige jødiske kvinnene og barna fra Donau sendt direkte i gasskammeret ved ankomsten til Auschwitz-Birkenau, 1. desember 1942.

3. Ida Gorvitz, født Rottmann (1916–1942)

Ida Rottmann var en forfatter og skuespiller. I den selvbiografiske novellesamlingen sin skriver hun om kampene hun måtte utkjempes som skuespiller fra arbeiderklassen.

Hun kom til verden i Kristiania i 1916 som det første barnet til det jødiske ekteparet Sara Schiffer-Ganz og Max Wulff Rottmann, begge opprinnelig fra Litauen. Et år senere ble lillebroren Leopold født. Ida og Leopolds foreldre skilte seg tidlig, og barna vokste opp med moren og besteforeldrene på østkanten i byens arbeiderklassestrøk i trange kår. Idas drøm

var å bli skuespiller, og hun hadde talent nok til å få plass som elev ved Nationaltheatret etter at hun fylte 18 år.

Ida Rottmann gikk i lære ved Norges mest prestisjetunge teater i tre år, fra 1934 til 1937. Teaterskolen slik vi kjenner den i dag, ble grunnlagt først i 1953, og før den tid gikk man i lære for å bli skuespiller. Det siste året av læretiden fikk hun tre små roller – blant annet i oppsetningen av *Kongen* av Bjørnstjerne Bjørnson og *Nederlaget* av Nordahl Grieg. Samme år var hun også med i tre ulike filmer: I tillegg til filmatiseringen av Gabriel Scotts roman, *Fant*, spilte hun i to filmer støttet og finansiert av den norske fag- og arbeiderbevegelsen. Men Ida Rottmann ville mer. Våren 1939 leide hun på eget initiativ Aulaen i Oslo for å framføre Bernhard Shaws krevende stykke *Jeanne d'Arc*. Framføringen fikk blandet mottakelse, og dette ble siste gang hun sto på scenen som skuespiller.

Etter å ha trukket seg tilbake fra film- og teaterscenen, utga Ida Rottmann høsten 1939 den selvbiografiske novellesamlingen *Største kunsten dog på egne ben å stå*. Der tok hun blant annet et oppgjør med makt- og generasjonskampene ved Nationaltheatret og fremmedgjøringen hun selv hadde opplevd som ung teater elev med arbeiderklassebakgrunn. Et halvt år senere ble Norge okkupert. Da Ida Rottmann tidlig i 1942 fylte ut det nazistiske kollaborasjonsregimets «Spørreskjema for jøder i Norge», oppga hun å arbeide som kontordame. I feltet for yrke av fag, skrev hun derimot «skuespillerinde». I august samme år giftet hun seg med norsk-jødiske Elias Gorvitz. Drøyt tre måneder senere ble begge deportert med skipet DS Donau. Ida Gorvitz ble myrdet i gasskammer ved ankomst Auschwitz-Birkenau, 26 år gammel og gravid i sjetten måned.

4. Jacob Maliniak (1883–1943)

Jacob «Jac» Maliniak studerte ved musikkonservatoriet i Warszawa, men måtte flykte til Norge. Han arbeidet i mange år som kapellmester på Palmehaven i Trondheim.

Jacob «Jac» Maliniak, sønn av Anna og Benjamin Maliniak, ble født i Warszawa, Polen, i 1883. Han tok sin utdanning ved musikkonservatoriet i sin fødeby, som fiolinist og dirigent. I

1909 giftet han seg med Mathilde Halpern, og de fikk en datter. I Warszawa spilte han i et symfoniorkester hvor selveste Edvard Grieg var gjestedirigent. Jac Maliniak hadde intense diskusjoner med Arnold Schönberg, grunnleggeren av den revolusjonerende tolvtoneskalaen, angående arrangement av komposisjoner og orkestrering.

Som en konsekvens av første verdenskrig måtte familien flytte fra Polen. De kom til Norge i 1918. Jacob Maliniak hadde også arbeidet som restaurant- og orkestermusiker i Berlin. I Trondheim ble han ansatt som den første kapellmester i Hotell Britannias restaurant, Palmehaven, hvor musikerne underholdt restaurantens gjester hele tre perioder hver dag.

Den 6. oktober 1942 erklærte okkupasjonsmakten unntakstilstand i Trondheims-regionen. De jødiske mennene ble arrestert, og kvinnene og barna ble kastet ut av hjemmene sine og samlet i to leiligheter. 26. november ble de arresterte sendt med tog til Oslo og innsatt på Bredtveit fengsel. Jacob og Mathilde Maliniak var to av de 158 jødene fra Norge som ble deportert med skipet MS Gotenland 25. februar 1943. Ved ankomst Auschwitz-Birkenau ble Jacob og Mathilde sendt rett i gasskammeret og drept.

Datteren deres, Maryla, lyktes i å komme seg til Sverige etter en dramatisk flukt. Som sin far ble hun profesjonell musiker. Hun hadde også sitt eget orkester.

Etter krigen ble Jac og Mathilde Maliniaks minnefond opprettet. Minnefondet støtter unge fiolinister tilhørende Trøndelag. Under åpningen av utstillingen «Hjemme. Borte. Holocaust i Trondheim» på Jødisk museum i 2019, ble Jac Maliniaks fiolin presentert og spilt på. Et av barnebarna hans eier fiolinen i dag.

5. Jacob Scharff (1908–1942)

Jacob Scharff var fiolinist og komponist. Orkesteret hans «Scharffs orkester» holdt flere konserter. Han spilte også radiokonserter og bidro på grammofoninnspillinger.

Jacob Scharff, født i Oslo i 1908, var eldst i en søskenflokk på fem. Foreldrene, Gjertrud Gitel og Alexander Moses Scharff, var begge født i Latvia. Familien flyttet til Hønefoss i 1915.

I likhet med resten av familien, var Jacob meget musikalsk. Hans instrument var fiolinen, som han både underviste i og komponerte musikk for. Jacob var den eneste fiolinlæreren på Hønefoss. Noen ganger ble det satt sammen et byorkester; og da var Jacob Scharff med som konsertmester. Han hadde også sitt eget orkester, «Scharffs orkester», og han delte av sitt musikalske talent både på hoteller og på besøk hos slektninger. Fra 1939 spilte han med trekkspillvirtuosen Henrik Henschien og hans trio. I tillegg til å dra på turne, spilte trioene radiokonsserter i NRK og på grammofoninnspillinger. Slik underholdt de over hele Norge.

I 1942 deltok Scharff i magasinet Rytmes store komponistkonkurrans med komposisjonen Skjønne Sorina, en såkalt sigøynertango. Den ble en suksess som levde lenge, men alt Jacob selv fikk vite, var at han vant tredjeplass. Han var ett poeng unna andreplassen og fikk en premie på 200 kroner. Tangoen ble beskrevet som sorgfull og vakker; en mann reiser fra sin kjære og kommer aldri tilbake. I 1946 skrev bladet Rytme et minneord om Jacob Scharff, hvor det blant annet står at han «hadde sikkert blitt en av de som vi hadde kommet til å få høre meget fra i fremtiden».

Jacob ble innsatt på Bredtveit fengsel, sammen med sin far og broren Julius, etter å ha blitt arrestert 26. oktober 1942. Mennene ble sendt videre til Berg-leiren utenfor Tønsberg. Sammen med flere andre familiemedlemmer, og uten sin fiolin, ble Jacob deportert med DS Donau 26. november 1942. Etter å ha blitt tatt ut til arbeid og tilbudt å spille i leirorkesteret, avsto han. Jacob Scharff ble drept i Auschwitz-Birkenau i desember 1942.

Andre kunstnere representert i utstillingen:

6. Hanna Szenes

17. juli 1921, Budapest – 7. november 1944, fengslet i Budapest

Hanna Szenes var lyriker og skrev på hebraisk og ungarsk. På grunn av sin sionistiske overbevisning, immigrerte hun til Palestina, men vendte etter hvert tilbake til Europa som soldat. Diktene hennes blir fortsatt lest og sunget i Israel i dag.

Hun ble født 17. juli 1921 i Budapest og vokste opp i en velstående familie av assimilerte jøder. Faren – forfatteren og dramatikerens Béla Szenes – døde da Hanna bare var seks år gammel. Hun gikk på en privat protestantisk pikeskole, og det var der hennes interesse for sionismen ble vekket. I 1939 immigrerte hun til Palestina.

Hanna Szenes fullførte en toårig landbruksskole og sluttet seg til Sdot Yam-kibbutzen i Caesarea, en kystby mellom Tel Aviv og Haifa. Hun ble også medlem av Haganah, en paramilitær, sionistisk organisasjon etablert i Palestina i 1920. I 1943 ble hun med i det britiske kvinnelige flykorpset Women's Auxiliary Air Force, og året etter hoppet hun sammen med andre frivillige i fallskjerm inn i Jugoslavia for å redde europeiske jøder. De ble imidlertid tvunget til å utsette de videre planene da Tyskland invaderte Ungarn i mars 1944. Da de endelig krysset den ungarske grensen, ble de tatt til fange av ungarsk politi. De beskyldte Szenes for å være britisk spion og forhørte og torturerte henne gjentatte ganger i et fengsel i Budapest. I november 1944 ble hun stilt for retten og dømt til døden ved skyting. Levningene hennes ble brakt til Israel i 1950.

Hannah Szenes begynte å skrive dikt allerede som ganske ung, men tekstene ble oppdaget først etter hennes død. For israelere har hun blitt et symbol på offer og styrke. Diktene hennes har blitt lest og sunget av noen av de største musikerne innenfor populærmusikkjangeren, blant annet den israelske sangeren og skuespilleren Ofra Haza (1957–2000). Det er også skrevet bøker og laget filmer om livet hennes. Szenes mest kjente dikt, «Halich le-Kejsarja» (norsk: 'En tur til Caesarea') er også kjent som «Eli, Eli» («Min Gud,

min Gud»). Szenes skrev ned alle sin tanker og refleksjoner i en dagbok. Den ble utgitt på hebraisk i 1946.

7. ILSE WEBER

11. januar 1903, Vítkovice (Mähren)–6. oktober 1944, konsentrasjonsleiren Auschwitz-Birkenau

Ilse Weber skrev dikt, sanger, fortellinger, skuespill og radioprogrammer for barn, på både tysk og tsjekkisk. Hun arbeidet som barnesykepleier i Theresienstadt-gettoen. Hun skrev helt fram til sin død.

Ilse ble født 11. januar 1903 i landsbyen Vítkovice i nærheten av byen Ostrava i det som i dag er Tsjekia. Pikenavnet hennes var Ilse Herlinger. Hun begynte å skrive allerede som ung, og novellene for barn gjorde henne raskt til en populær forfatter. I 1930 giftet hun seg med Willi Weber, og de flyttet til Praha. Her jobbet hun for den tsjekkiske radioen. Samtidig ble novellene hennes publisert i ulike barneblader. I skrivingen prøvde hun å kombinere elementer fra alle de kulturene hun følte seg hjemme i: den jødiske, den tsjekkiske og den tyske.

I 1939, under nazistenes okkupasjon, klarte hun å sende sin eldste sønn, Hanuš, til England som en del av barneredningsinnsatsen *Kindertransport*. Han ble sendt videre til Sverige, der han oppholdt seg hos en venn. I februar 1942 ble Ilse, Willi og deres yngste sønn, Tommy, flyttet til Theresienstadt-gettoen. Her jobbet Ilse som sykepleier på barnesykehuset. I gettoen skrev hun flere dikt på tysk, og noen av dem ble også tonesatt. To av disse komposisjonene er bevart i dag.

I oktober 1944 ble mannen hennes deportert til Auschwitz-Birkenau. Ilse ønsket å holde familien samlet, og hun meldte seg frivillig til å reise til Auschwitz-Birkenau med Tommy. Da de kom til leiren, ble de sendt direkte til gasskammeret. Willi Weber overlevde og døde 30 år senere. Hanuš Weber overlevde krigen og ble boende i Sverige – han døde i september

2021. Ilse Webers tekster var i mange år glemt, men nå blir de løftet fram av Bente Kahan, kurator for denne utstillingen. Med støtte fra Hanuš har hun videreutviklet Ilse Webers fortellinger og dikt.

og dikt.

8. Mordechai Gebirtig

4. mai 1877, Kraków–4. juni 1942, gettoen i Kraków

Mordechai Gebirtig, forfatter av jiddiske sanger fra før og under krigen, er nært forbundet med Kazimierz, det jødiske kvarteret i Kraków.

Han ble født i Kraków 4. mai 1877 og fikk navnet Markus Bertig. Utdannelsen hans besto av den tradisjonelle jødiske gutteskolen *heder* samt en offentlig skole. Deretter gikk han i lære hos en tømrmester. Han sto iherdig på for å bedre levekårene til arbeiderne gjennom å fremme sosialismen, noe som også er synlig i tekstene hans. Under første verdenskrig tjenestegjorde han som ambulanspersonell på et militærssykehus i Kraków. Deretter jobbet han i broren Leons snekker- og møbeltapetserververksted. Han prøvde seg også som skuespiller.

Etter hvert som karrieren utviklet seg, tok han navnet Mordechai Gebirtig. Etternavnet Gebirtig kommer fra det tyske substantivet *Geburt* ('fødsel' på norsk) og symboliserte at han var i ferd med å bli «født på nytt». Det første diktet hans, «Der Generalsztrajk» (norsk: 'Generalstreik'), ble publisert i 1905 i ukeavisa *Socjaldemokrat*. I 1920 kom diktsamlingen *Folkstimlech* (norsk: 'Folketoner'), og i 1936 ble flere av sangene hans utgitt i samlingen *Majne lider* (norsk: 'Mine sanger'). Tekstene hans, som alle er skrevet på jiddisk, har blitt sunget på jødiske teaterscener over hele verden. Gebirtig skrev også den ikoniske Holocaust-sangen «Unzer shtetl brent» (norsk: 'Vår by brenner'). Sangen ble opprinnelig skrevet til minne om pogromen i landsbyen Przytyk øst i Polen den 9. mars 1936. Sangen fikk etter hvert symbolsk betydning for den jødiske motstandsbevegelsen og ble sunget i Kraków-gettoen og andre konsentrasjonsleirer. Den synges fremdeles ved minnemarkeringer for Holocaust-overlevende.

Under okkupasjonen ble Gebirtig internert i landsbyen Łagiewniki nær Kraków, før han ble flyttet til gettoen i Kraków. 4. juni 1942 ble han skutt og drept av en Gestapo-offiser – på vei til utryddelsesleiren. Mordechai Gebirtigs sanger dokumenterer det jødiske livet og kulturen før krigen og er i dag en uvurderlig dokumentasjon av en tapt verden.

9. Alma Rosé

3. november 1906, Wien–4. april 1944, konsentrasjonsleiren Auschwitz-Birkenau

Alma Rosé var en fiolinist i verdensklasse som optrådte i de største konserthusene i Europa. Hun var niece av Gustav Mahler. I Auschwitz-Birkenau ble hun dirigent for kvinneorkesteret.

Alma Rosé var fiolinist og ledet kvinneorkesteret Die Wiener Walzermädeln (norsk: 'Wiener valsejentene'). Orkesteret turnerte i en rekke europeiske land, blant annet Østerrike, Tyskland, Tsjekkoslovakia og Polen.

Hun vokste opp i en familie med sterke musikalske røtter. Faren, Arnold Rosé (født Rosenblum, 1863–1946), var den første fiolinisten i den legendariske Rosé-kvartetten. Han spilte også i Wienerfilharmonien, som på den tiden var blant de aller mest prestisjefylte orkestrene i verden. Moren, Justine (død 1938), var søsteren til ingen ringere enn komponisten Gustav Mahler.

Da Nazi-Tyskland annekterte Østerrike i 1938, flyktet Alma og faren til London, og etter krigsutbruddet dro hun videre til Nederland og senere Frankrike. I 1943 ble hun sendt til Auschwitz, og der ledet hun kvinneorkesteret. Orkesterets jobb var å spille ved hovedporten når fangene dro på jobb om morgenen og kom tilbake om kvelden.

Alma Rosé bidro til å heve det musikalske nivået på orkesteret. Det ga medlemmene en mulighet til å overleve de tøffe forholdene i konsentrasjonsleiren – faktisk overlevde alle bortsett fra Charlotte «Lola» Croner, Julie Stroumsa – og Alma Rosé. Under Rosés ledelse begynte orkesteret å spille konserter også for SS. De hadde et variert klassisk repertoar.

Alma Rosé døde også i leiren, sannsynligvis på grunn av matforgiftning. Hun var da 37 år gammel.

10. ZUZANNA GINCZANKA

22. mars 1917, Kyiv–januar 1944, konsentrasjonsleiren i Płaszów (Kraków)

Zuzanna Ginczanka var lyriker og skrev på polsk. Hun debuterte allerede som 14-åring og ble umiddelbart en viktig skikkelse i polske litterære kretser.

Hun ble født i 1917 i Kyiv, som da var underlagt Russland. Hennes egentlige navn var Sara Polina Gincburg. Hun vokste opp i en russisktalende middelklassefamilie i byen Rivne, som da var en del av Polen. Nå ligger byen nordvest i Ukraina. Da Zuzanna gikk på videregående skole, ble hun fascinert av diktene til de polske forfatterne Julian Tuwim (1894–1953) og Bolesław Leśmian (1877–1937). Hun debuterte i skoleavisa med diktet «Uczta wakacyjna» (norsk: 'En høytidsfest') i 1931. Tre år senere mottok hun en pris for unge lyrikere med diktet «Gramatyka» (norsk: 'Grammatikk'). Prisen ble delt ut av *Wiadomości Literackie*, en ukeavis utgitt i Warszawa i perioden 1924–1939. I 1936 begynte hun å samarbeide med det satiriske ukebladet *Szpilki*. Samme år ga hun ut sin eneste diktsamling, *O centaurach* (norsk: 'Om kentaurer').

Diktene Ginczanka skrev i ungdomstiden, var lidenskapelige og sensuelle – fulle av referanser til fysiologi og biologi. De kan tolkes som et uttrykk for et opprør mot en borgerlig livsstil. Diktene inneholder også allusjoner til myter og tradisjoner fra Det fjerne østen, gammel germansk kultur, middelhavslandene og den jødiske kulturen.

Zuzanna Ginczanka tilbrakte de første årene av andre verdenskrig i Lviv. På grunn av det semittiske utseendet måtte hun holde seg i skjul. Etter å ha blitt truet og angitt av Zofia Chominowa, vaktmesteren i gården hun bodde i, bestemte hun seg for å rømme til Kraków. Chominowa ble udødeliggjort i diktet «Non omnis moriar» (norsk: 'Ikke alt dør'). I Kraków ble Zuzanna Ginczanka arrestert av Gestapo, og hun ble skutt i konsentrasjonsleiren i Płaszów sør i Kraków i 1944.

11. Viktor Ullmann

1. januar 1898, Cieszyn (Schlesien)–18. oktober 1944, konsentrasjonsleiren Auschwitz-Birkenau

Viktor Ullmann var pianist, komponist og regissør. Han organiserte og tok del i musikklivet i Theresienstadt-gettoen. Han komponerte mange verk, blant annet operaen *Der Kaiser von Atlantis oder Die Tod-Verweigerung* (Keiseren av Atlantis eller avvisning av døden).

Viktor ble født 1. januar 1898 og vokste opp i en familie med assimilerte jøder i byen Cieszyn, på den tiden en del av Østerrike-Ungarn. Han ble døpt i den katolske kirken. I 1909 begynte han på en musikkskole i Wien. Her fant han mentoren sin: avantgarde-komponisten Arnold Schönberg. Viktor tjenestegjorde i militæret under første verdenskrig.

Etter krigen begynte han å studere jus, samtidig som han deltok på Schönbergs komposisjonsseminar. I 1919 flyttet han til Praha for å vie seg fullt og helt til musikken, og han arbeidet i det nye tyske teateret. Mens han gikk på konservatoriet i Praha, jobbet han også for tsjekkisk radio og skrev artikler og pressemeldinger.

Da Tyskland annekterte Böhmen og Moravia, måtte Ullmann forholde seg til alle de begrensningene som rammet folk med jødisk avstamning. 8. september 1942 ble han deportert til gettoen i Theresienstadt. Han deltok i kulturlivet i leiren, organiserte konserter, spilte piano og komponerte musikkstykker, blant annet operaen *Der Kaiser von Atlantis oder Die Tod-Verweigerung*. 16. oktober 1944 ble han deportert til konsentrasjonsleiren Auschwitz-Birkenau. Han døde i gasskammeret to dager senere.

12. Frederika «Friedel» Dicker-Brandeis

30. desember 1898, Vienna – 9. oktober 1944, konsentrasjonsleiren i Auschwitz-Birkenau

Frederika Dicker-Brandeis var maler, arkitekt og interiørdesigner med bånd til Bauhaus-bevegelsen. I Theresienstadt-gettoen organiserte hun tegneundervisning for barna. Disse timene ble som en form for terapi.

Hun ble født i 1898 og vokste opp en fattig, jødisk familie i Wien. Faren var butikkassistent, og moren døde da Frederika fremdeles var et barn. Tapet av moren preget henne hele livet. Hun studerte fotografi og begynte sin karriere i et dukketeater. Senere begynte hun på kunst- og håndverksskolen i Wien. Her tok hun tegnetimer hos den østeriske maleren Franz Čížek. Også den sveitsiske maleren og kunstpedagogen Johannes Itten, særlig kjent for etableringen av Bauhaus-skolen, var en av lærerne hennes. I 1936 giftet hun seg med Pavel Brandeis, en anerkjent snekker.

I 1942 ble både Frederika og mannen sendt til gettoen i Theresienstadt. I all hemmelighet underviste hun barna i tegning, og hun holdt foredrag. Hun mente at det var viktig for barna å uttrykke seg kunstnerisk – ikke bare som en måte å uttrykke følelser på, men også for at de voksne rundt barna skulle forstå følelsene deres. Kunstterapi slik vi kjenner den fra etterkrigstiden, springer ut av Frederika Dicker-Brandeis arbeidsmåter.

I september 1944 ble Dicker-Brandeis' ektemann sendt til Auschwitz. Selv meldte hun seg frivillig med den neste transporten for være med ham. Mannen overlevde krigen, men hun døde i 1944.

13. Heinrich Tischler

25. mai 1892, Koźle (Schlesien)–16. desember 1938, Wrocław (etter løslatelsen fra konsentrasjonsleiren Buchenwald)

Heinrich Tischler var maler, arkitekt og interiørdesigner. Kunsten hans viser hverdagen i Wrocław på en karakteristisk måte.

Heinrich ble født i Koźle, sør i Polen, men vokste opp i Wrocław (tidligere Breslau). Han deltok på arkitektur- og malekurs ved kunst- og håndverkskolen i Wrocław, men måtte avbryte studiene i 1914 da han ble kalt inn til militæret. Han tjenestegjorde under første verdenskrig, og hans tidlige ekspresjonistiske malerier gjenspeiler opplevelsene fra krigen. Etter krigen begynte han igjen å studere, og han var elev av de ekspresjonistiske malerne Hans Poelzig, Fryderyk Pautsch og Otto Müller.

I 1925 åpnet **Tischler** en kunstscole i Wrocław sammen med maleren og grafikeren Isidor Ascheim. Han hadde også sitt eget atelier og malte både ekspresjonistiske og realistiske verk. Han hentet inspirasjon i hverdagslige motiver og malte både portretter og landskapsbilder. Han var også en anerkjent arkitekt og interiørdesigner – blant annet hadde han ansvaret for interiøret i varehuset Rudolf Petersdorff (varehuset Kameleon som fremdeles finnes i Wrocław). I 1929 deltok han på WuWa-utstillingen med en modell av et boligfelt der boarealer og arbeidsplasser kunne endres takket være moderne og funksjonelle tekniske løsninger. WuWa-forkortelsen kom fra det tyske uttrykket «Wohnung und Werkraum» (oppholds- og arbeidsrom).

Som alle kunstnere med jødisk opphav måtte **Tischler** slutte å arbeide etter at nazistene hadde kommet til makten. Etter novemberpogromene («krystallnatten») ble han arrestert og sendt til konsentrasjonsleiren Buchenwald. Mens han var i leiren, ble han flere ganger utsatt for brutale avhørsteknikker. Han ble løslatt og vendte tilbake til Wrocław, hvor han døde av utmattelse 16. desember 1938. Flere av bildene hans ble reddet av kona. Noen av dem finnes i samlingene til bymuseet i Görlitz og i Wrocław.

14. Kurt Gerron

11. mai 1897, Berlin – 28. desember 1944, konsentrasjonsleiren i Auschwitz-Birkenau

Kurt Gerron var en kjent skuespiller og regissør i førkrigstidens Tyskland. I gettoen i Theresienstadt skrev han kabareter og regisserte på oppdrag fra nazistene en film som viste de «humane» forholdene i leirene.

Han ble født 11. mai 1887 i Berlin. Han begynte å studere medisin, men måtte gi opp studiene da første verdenskrig brøt ut. Han ble skadet ved fronten og begynte derfor å jobbe som lege på et sykehus. Da krigen tok slutt, tok han først opp igjen medisinstudiene, men det ble fort klart for ham at han nå hadde andre interesser. Han startet sin skuespillerkarriere i en kabaret og fikk etter kort tid roller på teatre og i stumfilmer. Snart begynte han også å få roller i lydfilmer. Han huskes best som trollmannen Kiepert i *Der blaue Engel* (norsk: *Den blå engelen*), en film fra 1930, regissert av Josef von Sternberg. Her spilte Gerron sammen med Marlene Dietrich. Gerron var også en kritikerrost regissør.

Da nazistene tok makten i Tyskland, dro Gerron først til Frankrike og deretter til Nederland. Her fortsatte han sin kunstneriske karriere. Den ble imidlertid avbrutt da den tyske hæren nådde Nederland. Gerron ble internert i leiren i Westerbork, hvor han fortsatte å sette opp kabareter. Han hadde også en rolle i kabareten *Karussell*, hvor han forsøkte å muntre opp fangene ved å gi dem et glimt av deres tidligere – og nå – tapte liv.

I 1944 ble han tvunget av nazistene til å lage en propagandafilm om gettoen i Theresienstadt. Filmen hadde tittelen *Theresienstadt. Ein Dokumentarfilm aus dem jüdischen Siedlungsgebiet* (norsk: 'Theresienstadt. En dokumentar om den jødiske bosettingen'). Filmen ble senere kjent som *Der Führer schenkt den Juden eine Stadt* (norsk: 'Føreren gir jødene en by'). Dokumentarfilmen skulle overbevise verden om at forholdene i leirene var «humane». Gerron ble aldri ferdig med filmen, og bare noen klipp ble tatt vare på. Da opptakene var ferdig, ble Gerron, kona hans og andre kunstnere sendt til konsentrasjonsleiren Auschwitz-Birkenau. Han døde i gasskammeret.

15. Leo Straus

**21. januar 1897, Teplice (Böhmen, i dag Tsjekkia)–28. desember 1944,
konsentrasjonsleiren Auschwitz-Birkenau**

Leo Straus var kabaretartist og dramatiker. I gettoen i Theresienstadt skrev han satiriske tekster og opptrådte i kabareter.

Faren hans var komponisten Oscar Straus. Moren, Helene Neumann, var fiolinist og konsertmester og opptrådte under pseudonymet Nelly Irmen. Leo Straus studerte juss ved universitetet i Wien, hvor han også tok en doktorgrad i 1920. Til å begynne med jobbet han i banksektoren, men senere begynte han å jobbe som dramatiker og administrativ leder for kammerorkesteret i Wien. Han skrev også tekster til forskjellige revyer, blant annet til *Der Tanzende Shylock: Revue um jeden Preis in zwei Teilen* (norsk: *Den dansende Shylock: Revy for alle penga i to deler*), komponert av broren, Erwin Straus.

Leo Straus giftet seg med journalisten, forfatteren og sangeren Myra Gruenberg. Begges arbeider ble forbudt da nazistene tok makten i 1933. Da Østerrike ble annektert i 1938 og Nürnberglovene ble innført, fikk begge forbud mot å jobbe og utøve yrkene sine.

Ekteparet ble deportert til gettoen i Theresienstadt 1. oktober 1942, hvor begge engasjerte seg i kulturlivet. Straus ble seremonimester ved kabareten Straus-Brettel og skrev blant annet det satiriske diktet «Die Stadt Als-Ob» (norsk: 'Som-om-byen'). Kona spilte også i kabareten. Den 12. oktober 1944 ble de deportert til Auschwitz-Birkenau, hvor begge døde.

Vi vil takke Finans- og Europadepartementet i delstaten Brandenburg, parlamentet i Brandenburg, Det jødiske museet i Praha, minnesmerket i Theresienstadt (Památník Terezín) og Paul Sacher-stiftelsen. Tusen takk også til Lillebjørn Nilsen, Ronen Nissan, Marcin Markowicz, Peter Leben, Manfred Lemm, Bernhard Hofstötter, Andrzej Słomianowski, Jamie Bulloch, Karolina Szymaniak, Anna Maja Misiak og Hanna Kubiak.

Vi vil rette en særlig takk til myndighetene i byen Wrocław i Polen.